

Ewa Dubas-Urwanowicz
Białystok

STANOWISKO SZLACHTY NA ZJAZDACH KORONNYCH WOBEC TENDENCJI SEPARATYSTYCZNYCH W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM W PIERWSZYM BEZKRÓLEWIU PO ŚMIERCI ZYGMUNTA AUGUSTA

Bagaż doświadczeń z wzajemnych relacji obu państw Rzeczypospolitej w chwili śmierci ostatniego Jagiellona był różny. Dla litewskich elit dostojniczych trzy lata przed pierwszym bezkrólewem zawarta unia nie była w całej treści do zaakceptowania. Interregnum zdawało się być odpowiednim okresem dla rewizji niektórych jej postanowień. Zwłaszcza tych, które zmieniały kształt terytorialny Wielkiego Księstwa. Włączenie do Korony Podlasia, Wołynia, Braclawszczyzny i Kijowszczyzny nie zostało w gruncie rzeczy zaakceptowane przez większość magnatów litewskich. Uzasadnienia historyczne praw Korony do tych ziem, zawarte w konstytucjach z 1569 roku¹, nie znalazły zrozumienia w elitach litewskich.

Przez ostatnie trzy lata swego życia ostatni męski potomek Jagiellonów nie przyspieszył procesu integracji obu państw. Intensywne polityczne działania Zygmunta Augusta w ruchu reformatorskim lat 60-tych należały do przeszłości. Dla zbliżenia obu państw schyłek panowania tego monarchy był czasem zmarnowanych szans.

Okres od śmierci Zygmunta Augusta (lipiec 1572) do pierwszego zjazdu elekcyjnego (kwiecień–maj 1573) pokazał, że główny problem sporny, wynikający z postanowień unii 1569 roku nie jest jedyną przyczyną braku jedności między Polską a Litwą w okresie kryzysu politycznego, jaki dotknął Rzeczpospolitą w związku z bezpotomną śmiercią Zygmunta Augusta.

W okresie tym Korona staje się widownią niespotykanej w swych dziejach aktywności politycznej całego stanu szlacheckiego, wyrażającej się przede wszystkim w organizacji zjazdów różnej kategorii. Inicjatywa ich zwoływania wpływała bądź to od senatorów ziem i województw wchodzących w skład państwa polskiego, bądź ze strony prymasa dążącego do przejścia tytułu i funkcji interreksa. Najczęściej jednak mamy do czynienia w tym okresie z organizacją zjazdów przez kręgi dojrzałej politycznie szlachty średniej, doświadczonej w samodzielnym działaniu politycznym w czasie reform państwowych ruchu egzekucyjnego. Samoorganizacja życia politycznego w momencie, gdy prawa zamilkły, wyrażająca się w zabezpieczeniu ziem i województw, a także w organizacji sądownictwa na czas bezkrólewia, znalazła swą realizację w przywołanej z XIV i XV wieku formie zjazdu, jaką były konfederacje. We wspomnianym okresie mamy do czynienia ze zjazdami partykularnymi, obejmującymi jedną ziemię lub województwo, ponadlokalnymi – występującymi w formie zjazdów

¹ *Volumina Legum*, II, f. 745-766.

jednolicie senatorskich i senatorsko-szlacheckich, a także ze zjazdami ogólnopaństwowymi (zjazd konwokacyjny – styczeń 1573 i elekcyjny – kwiecień, maj 1573), w których brali udział także przedstawiciele Litwy.

Zaprezentowane tu w skrócie kategorie zjazdów sprzed sejmu koronacyjnego 1574 roku (wiosna, 2. poł. XVI w.) były forum, na których toczyły się dyskusje, w których tematyka stosunków polsko-litewskich była jedną z zasadniczych. Aby zrozumieć stanowisko Koroniarzy wobec Litwy w tym okresie, należy wnikliwie spojrzeć na problemy budzące kontrowersje elit politycznych obu państw i zaburzające wspólne działanie na rzecz racji stanu całej Rzeczypospolitej. Ze strony Wielkiego Księstwa był to szereg pretensji, których załatwienie zdawało się Litwinom możliwe w tym okresie, a których brak natychmiastowej realizacji mógłby przynieść temu państwu w przyszłości szkodę w jego partnerskiej pozycji wobec Polski.

Pierwsze próby artikulacji celów, jakie zakładali sobie do realizacji Litwini w bezkrólewiu znajdujemy podczas obrad senatorskiego zjazdu w Knyszynie w końcu sierpnia 1572 roku². W pierwszej kolejności mówiono o przywróceniu ziem inkorporowanych do Korony w 1569 roku. Problem będzie obecny na każdym zjeździe, zwłaszcza ogólnopaństwowym, gdzie obecni byli przedstawiciele Wielkiego Księstwa. Zjazd elekcyjny uzna, że dla rozwiązania tej kwestii niezbędna jest obecność trzeciego czynnika, niezbędnego dla zmian w konstytucji prawa – króla, wobec tego obradujący przeniosą ją na sejm koronacyjny³.

Podkreślano także konieczność zapewnienia marszałkom litewskim miejsca w senacie. Problem ten nie był rzeczą nową. W kwietniu 1572 roku Zygmunt August wydał uniwersał w sprawie marszałków koronnych i litewskich, i ich prerogatyw⁴, ujednociający w zasadzie kompetencje marszałków polskich i litewskich. Nie został on jednak włączony do konstytucji sejmowych ze względu na losy całego wiosennego sejmu z 1572 roku, ostatniego sejmu, w którym wziął udział król (sejm nie skończył się uchwaleniem konstytucji ze względu na chorobę monarchy).

W miarę upływu czasu zakres pretensji litewskich wobec Korony rozszerzał się. Wielkie Księstwo Litewskie w osobach swych przedstawicieli obecnych w Polsce, za pośrednictwem poselstw koronnych wysyłanych do Litwy przez polskie zjazdy i licznej korespondencji, formułuje pretensje o zbyt nikłe zaangażowanie Korony w obronę Wielkiego Księstwa Litewskiego zagrożonego ze strony Moskwy, zarówno na terytorium rdzennie litewskim, ale także w Inflantach⁵.

Niezręczne działania królowny Anny zmierzającej różnymi, nie zawsze przemyślanymi, sposobami do zaistnienia na scenie politycznej Rzeczypospolitej przyczyniły się do wzmożenia nieufności Litwinów co do czystości politycznych intencji Koroniarzy. Sugerowali oni bowiem, że Jagiellonka nie podjęłaby żadnych działań politycznych, gdyby nie miała poparcia swych koronnych dostojnych opiekunów. Anna bowiem, nie zważając na fakt zrzeczenia się w 1564 roku przez Zygmunta Augusta praw dziedzicznych do Wielkiego Księstwa, zaczęła nazywać siebie samą w korespondencji z panami litewskimi „dziedziczką litewską”. Będąc jedną z trzech sukceserek dóbr zgromadzonych przez królową Bonę i Zygmunta Augusta w Koronie i na Litwie, kazała sobie przysyłać z nich dochody, chcąc wejść z miejsca w ich posiadanie, bez konsultacji z egzekutorami ostatniej woli Zygmunta Augusta. List wysłany przez nią do biskupa wileńskiego, Waleriana Protaszewicza, w którym nie-

² *Postanowienie zjazdu knyżyńskiego*, 31 sierpnia 1572, [w:] *Henri de Valois et la Pologne en 1572 par le Marquis de Noailles tome troisieme*, Paris 1867 (dalej cyt: *Noailles*), t. III, s. 116-120.

³ Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJ) Akc. 3/52, k. 116-134v: *Krótkie opisanie spraw, które się działy na elekcyj króla nowego w Warszawie pro die 6 Aprilis in Anno MDLXXIII*.

⁴ Biblioteka Czartoryskich (dalej: BCz.) 80, s. 35-38: *Uniwersał Zygmunta Augusta w sprawie prerogatyw marszałków koronnych i Wielkiego Księstwa Litewskiego z 15 kwietnia 1572 r.*

⁵ *Litterae a Lithuanicis proceribus ad Polonos*, 25 września 1572, *Noailles*, t. III, s. 177-181; BCz., 80, s. 532-536: *Odpowiedź rad Wielkiego Księstwa Litewskiego na poselstwo koronne*, 6 grudnia 1572.

dwuznacznie daje do zrozumienia, że czuje się dziedziczką litewską, krążył po Litwie stając się argumentem politycznym w publicznych wystąpieniach magnatów litewskich sugerujących, że Koroniarze chcą Annę narzucić, z pominięciem elekcji, na tron polsko-litewski i dążą do przywrócenia dziedzictwa stołca litewskiego⁶. Burzliwa dyskusja na temat politycznych aspiracji Anny w stosunku do Wielkiego Księstwa odbyła się na litewskim zjeździe w Mścibowie, w początkach grudnia 1572 roku, w obecności przedstawicieli polskiego senatu⁷. W oficjalnym *Liście* dostojnicy litewscy zajęli stanowisko w tej kwestii: *A o dziedzicznym prawie królowej Jej Mości, iż iżeśmy do tego czasu nic nie wiedzieli, i teraz jako w wolnej Rzeczypospolitej przyznawać i władzei żadnej nikomu mimo Rzeczypospolitej dopuszczać nie możemy, aż się z Waszmościami w tej sprawie zniesiemy, a prawa Jej Królewskiej Mości oglądnąwszy, w swe też wejrzawszy, rozwiązać się może*⁸. Polityczne kulisy tej sprawy opisane są gdzie indziej⁹. Dla potrzeb prezentowanej tu problematyki istotne jest stwierdzenie, że sprawa ta była elementem podważającym zaufanie co do intencji obu stron, od jesieni 1572 roku aż do zjazdu konwokacyjnego (styczeń 1573), kiedy została przesłonięta ważniejszymi problemami z punktu widzenia racji stanu obu państw. Na marginesie należy dodać, że Litwini podczas dyskusji elekcyjnej byli jednymi z najagorzalniejszych zwolenników małżeństwa kandydata do tronu litewsko-polskiego z królową Anną.

Jesienią i zimą 1572 roku problemem konfliktującym wzajemne relacje między Litwą i Polską były poczynania Koroniarzy w Inflantach po śmierci ostatniego Jagiellona. Bez porozumienia z Janem Chodkiewiczem, starostą żmudzkiem, pełniącym także funkcję administratora Inflant, senatorowie polscy wysłali na te terytoria swoich posłów, składając tam sejmiki przed mającym nastąpić zjazdem ogólnopaństwowym, który w przyszłości przyjął nazwę konwokacji¹⁰.

Sama koncepcja zjazdu konwokacyjnego nie spodobała się także braciom Litwinom. Ostro oponowali oni przeciw zjazdowi predelekcyjnemu, tłumacząc, że tego typu zgromadzenia nie są przewidywane unią z 1569 roku, wobec tego więc, nie muszą podporządkowywać się inicjatywom politycznym konstruowanym w interregnum przez Koroniarzy i nie wezmą w nim udziału¹¹.

Dostojnicze elity litewskie miały też w tym okresie pretensje o to, że przed samą śmiercią Zygmunta Augusta senatorowie polscy, otaczający ostatniego Jagiellona, usiłowali wbrew wspólnym interesom obu państw oddać Janowi III Wazie kilka zamków w Inflantach. Tylko dzięki przytomności umysłu Jana Chodkiewicza nie doszło do uszczuplenia tego terytorium polsko-litewskiego¹².

Poza sprawami spornymi prezentowanymi przez elity litewskie, występujące w imieniu państwa litewskiego, pretensje wobec Korony zgłaszali pojedynczy jej przedstawiciele. Szerokim echem odbiła się sprawa dążeń książąt Słuckich do zajęcia miejsca w senacie Rzeczypospolitej. Osobiste aspiracje Jana, a potem Jerzego Olelkowicza były z ich punktu widzenia usprawiedliwione uniwersałem Zygmunta Augusta z 20 kwietnia 1572 roku, z ostatniego za życia króla sejmu, w którym Jagiellon usprawiedliwia brak swojej decyzji w tej

⁶ Reinholda Heidensteina *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594*, Petersburg 1857, t. I, s. 44; J. Bartoszewicz, *Anna Jagiellonka*, Kraków 1882, s. 142.

⁷ B., Cz., 80, s. 516: *Piotr Zborowski wojewoda sandomierski do Stanisława Karnkowskiego biskupa kujawskiego*, początek grudnia 1572; B., Cz., 80, s. 531-536: *Wierzący list panu wojewodzie sandomierskiemu i panu gnieźnieńskiemu* [P. Zborowski i J. Tomicki] *na odniesienie poselstwa do rad Wielkiego Księstwa Litewskiego*, z Mścibowa, 6 grudnia 1572.

⁸ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: BUW), 44, k. 24v: *List panów litewskich do rad koronnych*, z Mścibowa, 7 grudnia 1572.

⁹ E. Dubas-Urwanowicz, *Konflikt Anny Jagiellonki z dostojnikami litewskimi w pierwszym bezkrólewiu po śmierci Zygmunta Augusta*, [w:] *Z dziejów Esuropy Środkowo-Wschodniej*, Białystok 1995, s. 143-151.

¹⁰ BUW, 44, k. 24v-26: *List panów litewskich do rad koronnych*, z Mścibowa, 7 grudnia 1572.

¹¹ Tamże, k. 24 v.

¹² Tamże, k. 25v.

kwestii: (...) przez nieposobne zdrowie Nasze, tudzież też przez nie przyjechanie tu na terazniejszy sejm przerzeczonego księcia Śluckiego (...) tego miejsca według prerogatywy starożytnej naznaczyć Jemu nie mogli, tedyśmy to wszystko wcale i nienaruszenie przerzeczonemu księciu Śluckiemu do przyszłego sejmku walnego koronnego odłożyli (...) ¹³. Nie było więc to stanowcze „nie”. Z punktu widzenia prawa realizującego się w zapisie unii lubelskiej z 1569 roku zachowywano tytuły książąt litewsko-ruskich, ale one same nie uprawniały do zajmowania miejsc senatorskich. Zmiana w tej mierze mogła wedle opinii współczesnych zostać dokonana na jedynym forum prawotwórczym, jakim był parlament, na mocy wspólnej decyzji trzech stanów sejmujących. Problem więc nie mógł być rozwiązany bez udziału monarchy. Nawiasem mówiąc, pretensje te podczas obrad elekcyjnych 21 kwietnia doprowadziły do ostrego starcia między Mikołajem Radziwiłłem, wojewodą wileńskim, a Jerzym, księciem Śluckim i Janem Hlebowiczem, kasztelanem mińskim ¹⁴.

Należy zwrócić uwagę, że część owych sprzeczności oddalających współpracę między obu państwami wynikała z odmienności modelu wewnętrznego funkcjonowania państwa, uświęconego tradycją historyczną, z różnej struktury społeczno-politycznej, będącej udziałem Korony i Litwy. Nie miejsce tu, by wchodzić w szczegóły odmienności dojścia do współpracy obu państw, faktem jest jednak na przykład, że na Litwie nie pojawiały się w owym czasie zawiązywane oddolnie konfederacje, mające na celu obronę zewnętrzną i zachowanie bezpieczeństwa wewnętrznego. Wydaje się, że wynikało to nie tylko z braku tradycji historycznej w tym względzie, ale także ze słabości politycznej pozycji szlachty litewskiej. Nie bez znaczenia w zrozumieniu postaw strony litewskiej w tym czasie jest uświadomienie sobie obaw, jakie były udziałem elit litewskich. Niektórzy z nich pamiętali, że podczas dyskusji przedunijnych część parlamentu polskiego była rzeczniczką włączenia Litwy do Polski. Koroniarze natomiast rozpoczęli pierwsze bezkrólewie z poczuciem siły swego państwa funkcjonującego rzeczywiście w miarę dobrze, mimo braku monarchy. Nie znaczy to wcale, że w pierwszych wystąpieniach każdej ze wspomnianych kategorii zjazdów nie doceniano konieczności zachowania jedności z Litwą w działaniach politycznych doby interregnum. Już podczas obrad pierwszego zjazdu senatorskiego w Łowiczu, w lipcu 1572 roku ¹⁵ Koroniarze podkreślali konieczność wspólnego z Litwinami obioru króla, sugerując, iż należy koniecznie utrzymać wspólne prowadzenie polityki zagranicznej, zwłaszcza ze wschodnim sąsiadem Litwy. Poselstwo do Wielkiego Księstwa wysłane przez senatorów wielkopolskich z Łowicza nie zostało zaakceptowane przez inne prowincje polskie, zwłaszcza Małopolskę. Uważano, że stosunki Polski z Litwą powinny być określane w skali całego państwa polskiego ¹⁶. Wysłanie wspólnego poselstwa do Wielkiego Księstwa było możliwe dzięki kompromisowemu zjazdowi senatorskiemu w Kaskach ¹⁷. Wysłannicy koronni: Piotr Zborowski, wojewoda sandomierski i Jan Tomicki, kasztelan gnieźnieński, poza powiadomieniem elit litewskich o konieczności zwołania i terminie ogólnopaństwowego zjazdu predelekcyjnego, mieli uzgodnić z Litwinami na zjeździe w Mścibowie zasady wspólnej polityki zagranicznej, a także podkreślić konieczność utrzymania ścisłego związku, zwłaszcza w kwestiach dotyczących wspólnej wolnej elekcji.

Nieodzowność zachowania jedności Rzeczypospolitej w obliczu kryzysu politycznego bezkrólewia nie wyływała na terenie Korony jedynie z kręgów zjazdów senatorskich. Szczere-

¹³ B., Cz., 80, s. 39-40: *Uniwersał Zygmunta Augusta w sprawie pretensji księcia Śluckiego do zasiadania w senacie*, 20 kwietnia 1572.

¹⁴ BJ Akc. 3/52, k. 116-134v: *Krótkie opisanie spraw...* loc. cit.; *Reinholda Heidesteina Dzieje...* t. I, s. 68.

¹⁵ Haus-, Hof und Staatsarchiv, Wiedeń, Polen I 22: *Instrukcja do Litwy z Łowicza* [1572].

¹⁶ B. PAN Kraków, 1042, k. 16: *List Jegomości X Arcybiskupa gnieźnieńskiego do Malej Polski*, z Chróśli, 14 sierpnia 1572.

¹⁷ Biblioteka Narodowa (dalej: BN), 4538, k. 265v-269: *Postanowienie tempore interregni po śmierci króla sławnego Zygmunta Augusta (...) na zjeździe w Kaskach* [1 listopada 1572].

gólnie wyraźnie podkreślana jest ta kwestia podczas obrad konfederacji na terenach przyłączonych do Korony w 1569 roku bądź też w województwach sąsiadujących z nimi. 21 lipca 1572 roku szlachta bełska na zjeździe konfederackim podkreślała konieczność zachowania jedności Rzeczypospolitej: „Naprzód ślubujemy i obiecujemy pod wiarą i poczciwościami naszymi mocnie stać i trwać w Rzeczypospolitej wspólnej Korony Polskiej i WXLit, i ziem należących, tak jako jest członek w swoim własnym ciele, że nigdy się od niej nie oderwać”¹⁸. Szlachta ruska i podolska, zgromadzone na konfederacji w Glinianach, 31 lipca 1572 roku, ścisły związek z Litwą traktują jako fundament państwa, jako prawo, na którym mogą się oprzeć dalsze poczynania¹⁹.

Nieodzowność zachowania unii i wspólnych działań potęguje się w momencie, gdy do opinii koronnej dochodzą informacje nie tylko o wspomnianych pretensjach Wielkiego Księstwa, ale także o działaniach w sferze polityki zagranicznej, czynionych poza wiedzą Polaków. W sposób ewidentny świadczyć zaczynają one o tendencjach separatystycznych istniejących na Litwie.

Należy uświadomić sobie fakt, że w interregnum częstotliwość zjazdów koronnych sprzyjała rozszerzeniu się kręgu osób nie tylko dyskutujących, ale także poinformowanych o aktualnym rozwoju sytuacji politycznej w Rzeczypospolitej. Stąd w momencie, gdy do opinii publicznej dotarła informacja o tajnych kontaktach części dostojników litewskich z Maksymilianem II, wywołało to oburzenie i zachwiało zaufaniem co do czystości intencji litewskich w działaniach wobec Polski. W świadomości historycznej Polaków żywo tkwiło wspomnienie o sposobie wejścia na tron polski Zygmunta I. Jak pamiętamy, był to swoisty zamach stanu przekreślający unię mielnicką: Zygmunt został wyniesiony najpierw na stolec wielkksiążęcy, potem wybrany podczas elekcji w Polsce²⁰. Bogactwo i różnorodność krążących wówczas opinii i informacji, niekoniecznie musiały świadczyć o ich wiarygodności. Czy wobec tego obawy Koroniarzy dotyczące zakulisowych działań litewskich, zmierzających do wyniesienia na stolec wielkksiążęcy kandydata do tronu w Rzeczypospolitej, miały swe uzasadnienie w rzeczywistości?

Pozostałości źródeł czerpane z archiwów polskich i poloników w archiwum wiedeńskim wskazują na fakt, iż pod koniec panowania Zygmunta Augusta doszło do zapoczątkowania kontaktów między kilkoma dostojnikami litewskimi a dworem cesarskim. Zostały one podjęte za sprawą kardynała Commendoniego z pomocą sekretarza Antoniego Marii Grazianiego. Ze strony litewskiej występował Mikołaj Krzysztof Radziwiłł i Jan Chodkiewicz. Plany tego układu zakładały potajemny przyjazd arcyksięcia Ernesta, syna Maksymiliana II, na Litwę i wyniesienie go na stolec wielkksiążęcy. Litwini byli (...) *pewni, że i Polacy, jak też już za Zygmunta I uczynili, tegoż co i Litwini wezmą sobie za Pana*²¹. Realizacja tego planu miała być wsparta wystawieniem przez Wielkie Księstwo 20 000 konnicy. Szczegółowe układy potwierdzają znane nam skądinąd punkty zapalne między Koroną a Litwą: przywrócenie Litwie ziemi przyłączonych do Polski w 1569 roku, w państwie litewskim miało obowiązywać rodzime prawo, a urzędy obsadzono by Litwinami²².

Pośrednictwo Commendoniego w kontaktach Litwy z cesarstwem kontynuowane było po śmierci Zygmunta Augusta. Wysłany został wówczas Graziani do Wiednia z sugestią dla cesarza, aby arcyksiążę Ernest przyjechał do Wrocławia z siłami zbrojnymi. Radzono cesarzowi (...) *żeby napisać do Łaskiego listy grzeczne, gdyż ten wyraźnie oświadczył się za Austrią [nie było to takie jednoznaczne], posłać mu nawet pieniądze, aby znaczący wiele u rycerstwa,*

¹⁸ B., Cz., 80, s. 134: *Konfederacja województwa bełskiego po śmierci Zygmunta Augusta*, 21 lipca 1572.

¹⁹ BJ, 59, k. 102v-104v: *Postanowienie na zjeździe w Glinianach*, 31 lipca 1572.

²⁰ L. Finkel, *Elekcja Zygmunta I. Sprawa dynastii Jagiellonów i unii polsko-litewskiej*, Kraków 1910.

²¹ *Skrócony Pamiętnik kardynała Commendoniego przez Antoniego Marię Grazianiego krótkie z łacińskiego przełożone*, [w:] *Zbiór Pamiętników Historycznych o dawnej Polsce przez J. U. Niemcewicza*, t. I, Warszawa 1822, s. 204.

²² Tamże, s. 205.

*bardziej go sobie ujął, [wtedy jeśli Radziwiłł i Chodkiewicz] (...) pośpieszą się z ogłoszeniem w Litwie Ernesta, a w Polsce Łaski stanie za nim na czele zbrojnego rycerstwa, jeśli na koniec czy sam cesarz, czy syn jego pokaże się z wojskiem w bliskości, arcyksiążę wprzód ujrzy się królem, niż drudzy narady swe skończą*²³.

Spośród agentów wysłanych po śmierci Zygmunta Augusta do Rzeczypospolitej, odpowiedzialnym za propagandę kandydatury habsburskiej na terenie Litwy był Grzegorz Pruszkowski²⁴. 17 sierpnia 1572 roku wystąpił on na zjeździe senatorów litewskich w Grodnie, zalecając kandydaturę austriacką²⁵. Jan Chodkiewicz odpowiedział mu oficjalnie w imieniu Litwy, że państwo to nie może podjąć żadnych decyzji bez porozumienia z całą Rzeczypospolitą. Nieoficjalnie jednak, zarówno Jan Chodkiewicz, jak i marszałek Radziwiłł zadeklarowali chęć obioru arcyksięcia Ernesta, pod pewnymi warunkami. Warunki te w oryginale znajdują się w Wiedniu i pochodzą z września 1572 roku²⁶. W świetle ich analizy widać co było głównym motywem litewskich tendencji separatystycznych wobec Korony, widać także wyraźnie, iż wpływały one z obaw elit politycznych Wielkiego Księstwa, lękających się Korony i Koroniarzy. W tym momencie (wrzesień 1572) podstawową sprawą dla politycznych elit litewskich było: 1) zachowanie wolnej elekcji w obsadzaniu stolca wielkoksiążęcego; 2) potwierdzenie przez elekta wszystkich do tej pory istniejących praw i wolności Wielkiego Księstwa; 3) zwrot przez Koronę Kijowszczyzny, Braclawszczyzny, Podlasia i Wołynia, a także – interesujące – włączenie do Litwy całych Inflant; 4) po tych zabiegach opisanie na nowo granic Korony i Litwy; 5) obsadzenie urzędów i dostojęństw litewskich tylko przez obywateli Wielkiego Księstwa.

Następne, uzgodnione przez wspomnianych senatorów litewskich, warunki przedstawione cesarzowi i zaprzysiężone przezeń, pochodzą z połowy marca 1573 roku. Za ich głównego autora uznać należy Jana Chodkiewicza, ponieważ obok umowy dotyczącej Litwy jest i oddzielna umowa, także zaprzysiężona przez Maksymiliana II, dotycząca osobistych zobowiązań cesarza wobec starosty żmudzkiego. Nas interesuje głównie umowa dotycząca państwa litewskiego: 1) po elekcji arcyksiążę Ernest potwierdzi wszystkie prawa litewskie; 2) wróci Litwie ziemie przyłączone do Korony; i następnie nowy, interesujący punkt: 3) „sejmy generalne zwoływane będą oddzielnie w Polsce, oddzielnie na Litwie, jeden tylko senat będzie wspólny”; 4) Ernest zatwierdzi granice Korony i Litwy; 5) godności i urzędy świeckie i duchowne mają być dawane tylko Litwinom; 6) zachowane zostaną przywileje kniaziów litewskich²⁷.

Brak tutaj miejsca na śledzenie kolejnych przemian we wzajemnych relacjach między agentami cesarskimi a reprezentantami Litwy; dla zagadnień nas interesujących istotny jest fakt podjęcia prób rozluźnienia unii, częściowej zmiany jej zapisów, a także motywów jakimi kierowały się elity litewskie zaangażowane w zakulisowe działania polityczne. Niewątpliwie wpływały one z poczucia krzywdy w związku z uszczupleniem terytorium litewskiego, a także z lęku przed dominacją polityczną państwa polskiego. Nie bez znaczenia były także obawy magnatów litewskich przed wpływami szlachty polskiej na litewską. Widać to wyraźnie w konstrukcji „warunków” litewskich z marca 1573 roku, gdzie przewiduje się wprawdzie wspólny dla obu państw senat, sejmy mają się jednak odbywać oddzielnie.

Na zjeździe elekcyjnym, w maju 1573 roku, reprezentanci litewscy opowiedzieli się za kandydaturą francuską. Było to z jednej strony wynikiem braku konsekwentnego zaangażowania się Maksymiliana II w proponowany przez Litwinów scenariusz dojścia do elekcji

²³ Tamże, s. 207.

²⁴ T. Wierzbowski, *Zabiegi cesarza Maksymiliana II o koronę polską 1565-1567*, „Ateneum”, t. III, s. 438-439.

²⁵ Tamże, s. 422.

²⁶ Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wiedeń, Polen I 17: *Articuli quos proceres Lythuanici sibi ante Electionem (...) confirmari postulat (...) wrzesień 1572 r.*

²⁷ T. Wierzbowski, op. cit., s. 438-439.

w Koronie przez elekcję na stolec litewski, z drugiej strony, wiosną 1573 roku widać było coraz wyraźniej, że kandydatura habsburska nie ma realnych szans zwycięstwa. Nie bez znaczenia w wolcie samego starosty żmudzkiego były jego związki rodzinne z jednym z głównych zwolenników Henryka Walezego na tronie w Rzeczypospolitej, z Piotrem Zborowskim, wojewodą sandomierskim²⁸.

Drugie, głośnie w owym czasie, działanie litewskie w sferze polityki zagranicznej, czyżniane bez Polaków, dotyczyło kontaktów litewsko-moskiewskich. Analiza tych kontaktów w kontekście realnego zagrożenia Litwy ze strony wschodniego sąsiada i brak możliwości natychmiastowej pomocy ze strony Korony, która musiała obsadzić wojskiem granicę południowo-wschodnią i zachodnią, nie powinno prowadzić, moim zdaniem, do uznania tych działań jako tendencji separatystycznych. Cała afera z nieoficjalnym poselstwem litewskim do Moskwy w tym czasie i propozycja tronu dla Iwana IV lub jego syna Fiodora wydaje mi się kamuflażem obliczonym na utrzymanie na wodzy władcy moskiewskiego, przynajmniej do czasu aż w Rzeczypospolitej zostanie wybrany król, który będzie w stanie obronić wschodnią i południowo-wschodnią granicę Rzeczypospolitej. Korespondencja z tajnego poselstwa litewskiego do Moskwy ujawniona została podczas obrad konwokacji przez kasztelana mińskiego Jana Hlebowicza. Panowie litewscy usprawiedliwiali się podczas obrad sejmiku elekcyjnego: (...) *czemu jedni wierzyli, a drudzy tedy nie, tak jako bywa pospolicie między ludźmi*²⁹. Podziały polityczne w obrębie litewskich elit politycznych, w wyniku których list został ujawniony, nie mogą przesłonić faktu, iż właśnie owe elity były najbardziej zorientowane w faktycznym położeniu społeczeństwa rosyjskiego pod rządami Iwana IV. Znane były im wszak ucieczki przedstawicieli możnych z Moskwy do państwa litewskiego podczas panowania Zygmunta Augusta³⁰. Z relacji Grazianiego wiemy także o obawach co do kandydatury moskiewskiej ogromnie wpływowego w tym okresie Jana Chodkiewicza, starosty żmudzkiego³¹, którego podpis znajduje się na wspomnianej korespondencji. Jak dalece nierealna była kandydatura moskiewska w tym momencie z punktu widzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego, widać wyraźnie dzięki akcji propagandowej podjętej przez Iwana IV już po obiorze Henryka Walezego. Zrozumiały, że działania litewskie były pozorowane, dążył on do skompromitowania Litwinów w oczach Polaków, ujawniając wspomniane tajne pertraktacje³².

Biorąc pod uwagę różne prezentowane tu w skrócie kategorie zjazdów w pierwszym bezkrólewiu po śmierci ostatniego Jagiellona, można zauważyć, iż najwięcej o tendencjach separatystycznych państwa litewskiego mówi się na zjazdach partykularnych w ziemiach włączonych do Korony w 1569 roku, a więc na przykład w województwie podolskim, wołyńskim bądź na terenach przylegających do wspomnianych ziem. Wyraża się to na tych zjazdach w lęku przed osobnym tzw. podnoszeniem wielkiego księcia na Litwie. Odstąpienie od wspólnej z Polakami wolnej elekcji wzbudzało obawy co do dalszej przynależności tych terytoriów do Polski. Szlachta ruska *warując podniesienia jakiego w Xsięstwie Litewskim* zawiązała specjalnie w obronie przed takim stanem rzeczy konfederację (nie pierwszą od śmierci królewskiej w tym województwie) w obecności przedstawicieli z województw wołyńskiego i podlaskiego. Ostrzeżono w niej, iż gdyby powrócono do stanu rzeczy sprzed 1569 roku, wszyscy się ruszą przeciwko takiemu karząc go utratą gardła i majątności³³.

²⁸ Żoną Jana Chodkiewicza była Krystyna, rodzona siostra Piotra Zborowskiego.

²⁹ *Komentarz do Listu panów Litewskich do Moskiewskiego pisany, a do panów koronnych na konwokację warszawską (...), 27 października 1572*, [w:] *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*, wyd. W. S. de Broel Plater, t. III, Warszawa 1858, s. 21.

³⁰ S. Cynarski, *Zygmunt August*, Wrocław 1988, s. 183-184.

³¹ *Skrócony Pamiętnik Kardynała Commendoni*, op. cit., s. 205.

³² *Reinholda Heidensteina Dzieje...* t. I, s. 116.

³³ *Instrukcja dana posłom na konwokację do Warszawy od rycerstwa wszystkich ziem ruskich*, 14 grudnia 1572, *Noailles*, t. III, s. 80-82.

Wyraźnie mamy więc do czynienia ze swoistą solidarnością szlachty ziem ruskich ze szlachcą mieszkającą na terenach przyłączonych do Korony w 1569 roku. Obawy wspomnianych ziem były tak wielkie, iż zaproponowano, aby podczas zjazdu konwokacyjnego zawiązać ogólnopolską konfederację, która zapobiegłaby tendencjom separatystycznym Wielkiego Księstwa.

Brak jest dyskusji na temat separatyzmu litewskiego na terenach Wielkopolski i Mazowsza. W oficjalnej dokumentacji kończącej zjazdu senatorskie także nic na ten temat nie zanotowano.

Dopiero zjazd konwokacyjny i elekcyjny ustosunkował się do pretensji litewskich. Postanowiono wówczas, iż wszelkie pretensje Litwinów i kwestie sporne przez nich wnoszone winny być rozpatrzone na forum, na którym możliwa będzie zmiana prawna wzajemnych stosunków. Dla współczesnych Polaków było rzeczą oczywistą, iż takim forum jest sejm, gdzie mogły się spotkać trzy niezbędne dla konstrukcji prawa czynniki: król, senat i izba poselska.

W świetle szczegółowej analizy wzajemnych relacji między Polską i Litwą w pierwszym interregnum nie można mówić o separatyzmie litewskim, lecz raczej o tendencjach separatystycznych, wynikających z braku litewskiej akceptacji dla niektórych postanowień unii, a także będących konsekwencją obaw przed polityczną dominacją państwa polskiego. Nie bez znaczenia były także obawy magnatów litewskich związane z rozszerzeniem podmiotowości politycznej szlachty litewskiej na wzór podmiotowości wywalczonej przez szlachtę koronną.